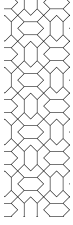

CITATION

Nuran DÖNER, Yalçın TOPÇU "Correlation of Fiqh (Islamic Jurisprudence)- Sufism in Mahmūd Kafawī's "Ketāib A'lām Al-Ahyār", *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]*, 15, 15 (2019/15) pp. 135-156.

MAHMÛD KEFEVÎ'NİN "KETÂİBU A'LÂMÎ'L-AHYÂR"INDA TASAVVUF- FIKIH İLİŞKİSİ

Correlation of Fiqh (Islamic Jurisprudence)- Sufism in Mahmūd Kafawī's "Ketāib A'lām Al-Ahyār"

Nuran DÖNER

Dr Öğr. Üyesi,

Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Asst. Prof.,

Bilecik Şeyh Edebali University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences.

nuran.doner@bilecik.edu.tr, Orcid: 0000-0002-8739-7113

Yalçın TOPÇU

Diyanet İşleri Başkanlığı.

Presidency of Religious Affairs.

ytopcu18@hotmail.com, Orcid:0000-0002-1630-2236.

Öz

16. yüzyıl Osmanlı Dönemi'nde Sinop'ta yaşayan Mahmūd b. Süleymân el-Kefevî (ö. 990/1582), Kadızâde Ahmed Şemseddîn, Abdurrahmân Efendî ve Muhammed Abdulvahab'dan ilim tahsil etmiş ve tasavvufî terbiyesini Kadirî Tarikatı'nda tamamlamıştır. Molla Gürani Medresesi müderrisliği, Kefe'de kadılık ve emvâl müfettişliği gibi görevlerde bulunmuş, Şeyhülislam Kadızâde Ahmed Efendî'nin döneminde Gelibolu Kadılığı'ndan azledilerek İstanbul'a dönmüştür. İctihad ve taklid ehlini birbirinden ayıramayanlara rehber olmak amacıyla *Ketâibü a'lâmî'l-ahyâr* isimli eserini kaleme almıştır. Kefevî, eserinde, yaygın kullanılan "tabakât" şeklindeki isimlendirme yerine "ketibe"yi tercih etmiştir. Hz. Peygamber (sas.), sahabe, tabiün ve müctehid imamlardan sonra Hanefî fukahâsının biyografilerini 22 ketibe olarak ele almıştır. Eserde, fukahânın tanıtıldığı her bir kitapçığın sonunda o kitapçığın "kalbi" olarak dönemin sûfilerine yer verilmiştir. Kefevî'nin bu tertibi, fıkıh ve tasavvuf ilmi arasında birbirini tamamlayan bir bağ olduğunu düşünmesinden hareketledir. O, fıkıh ilmini öğrenen kişinin zühd ve hikmet ilmine de yönelmesini, yoksa kalbinin katılaşp, ahlâkının kötüleşeceğini ve Allah'tan uzaklaşacağını nakleder. Bu iki ilim arasındaki uzlaşının, İslâm tarihinde zaman zaman yükselen fukahâ ve mutasavvıflar arasındaki gerilimi çözmeyi hedeflediği de söylenebilir. Eserde, insanın dünya ve âhiret mutluluğunu elde etmesinde rehberlik etmeyi amaçlayan her iki ilimden biri olmadan, diğerinin eksik ve maksadından uzak olacağı vurgulanmıştır. *Ketâib*, insanlar arasındaki gerilimin ilimlerin hakikatinden uzaklaşıp taklide yönelme nedeniyle olduğunu ortaya koyması yönüyle de önem taşımaktadır. Bu çalışmada Kefevî'nin, *Ketâibü a'lâmî'l-ahyâr* isimli eserinden hareketle sûfî ve fakihlerin karşılıklı ilişkileri ele alınacaktır. İslâmî ilimlerin oluşum dönemini

KAYNAKÇA

Nuran DÖNER, "MAHMÛD KEFEVÎ'NİN "KETÂİBU A'LÂMÎ'L-AHYÂR"INDA TASAVVUF- FIKIH İLİŞKİSİ", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 15, 15 (2019/15) ss. 135-156. **Makale Geliş T.:** 13/03/2019 **Kabul T.:** 13/05/2019 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

incelemek, sonraki dönemlerdeki ilişkileri sağlıklı bir şekilde değerlendirmeye katkı sağlayacağı için oluşum dönemi incelenmiş ve bunun için de konu, bahsi geçen eserin ilk beş ketibesi çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tasavvuf, fıkıh, ilim, amel, Kefevî.

Correlation of Fiqh (Islamic Jurisprudence)- Sufism in Maḥmūd Kafawī's “*Katāib A'lām Al-Ahyār*”

Abstract

Maḥmūd Suleiman Kafawī (d. 990/1582) who lived in the 16th century of Ottoman Empire was schooled by Qāḍī Dhāda Aḥmad Shams al-Dīn Efendi, Abd al-Rahman Efendi and Abd al-Wahab Efendi and completed his şüfî education in the Qādirî Şüfî Order. He has been a scholar/professor at Molla Gurānî Madrasa, a qāḍī and a goods inspector at Kafa, but he returned to Istanbul after he was discharged of his judgeship duty at Gelibolu during Shaykh al-Islam Qāḍī Dhāda Aḥmad Efendi's period. He has written “*Katāib a'lām al-ahyār*” with which he intended to guide those who couldn't distinguish between the Muslims who make their own judgments through reasoning based on legal precedents (Ijtihad) and Muslims who follow and imitate (taqlid). Instead of labelling his book as “*tabakāt*”, which was quite common at the time, he preferred the label “*katāib*”. He reviewed the Hanafî canonists (and their works) who came after Prophet Muhammad, his companions, Tābiūn and Mujtahid imams in his work consisting of 22 booklets. At the end of every volume he included a Şüfî or dervish who lived in that era. He referred to this chapter as “the heart” of the volume. This arranging of Kafawī is because of his ideas regarding the supplementary connection between Fiqh and Sufism. He quotes “One should not be content with learning and greatly enjoying the Fiqh discipline. One should head towards piety and wisdom otherwise their heart will harden, and their moral will deteriorate. A hardened heart drifts one away from the God.” It can also be said that this cooperation would aim solving the tension between the canonists and Sufis that sometimes rises in Islamic history. In the book, it is emphasized that without one of the two disciplines that guide human's welfare in both worlds, the other will be deficient and far from its purpose. *Katāib* is significant for it reveals that the tension between humans is due to drifting away from the essence of the disciplines and leaning towards imitated. In this work, mutual relations of Sufis and canonists will be examined, based on Kafawī's book *Katāib a'lām al-ahyār*. The period of formation of the disciplines of Islam is examined to comprehend the relations of the latter period properly, and for this reason, first five volumes of the mentioned work are reviewed.

Keywords: Sufism, fiqh, wisdom, action, Kafawī.

GİRİŞ¹

Fıkıh kelimesi, Kur'ân-ı Kerim (et-Tevbe 9/122) ve hadislerde din ve Kur'ân konusunda iyi, doğru ve derinlemesine bilgi sahibi olmayı ifade eden bir kavramdır. Hz. Peygamber, “Allah Teâlâ kimin hakkında

¹ Bu makale, “5-7 Ekim 2018 tarihinde Sinop'ta gerçekleştirilen “*Uluslararası Geçmiş-ten Günümüze Sinop'ta Türk-İslam Kültürü Sempozyumu*”nda sözlü olarak sunulan, ancak basılmayan “Maḥmūd Kefevî'nin *Ketāibu a'lām al-ahyār*’ında Tasavvuf ve Fıkıh İlişkisi” adlı tebliğ içeriğinin değiştirilerek geliştirilmiş hâlidir. Konu, Kefevî bağlamında tarafımızdan kitap olarak çalışılmaktadır.

hayır murâd ederse, onu dinde fakih kılar."² buyurmuştur. Fıkıh kelimesi, ilimlerin henüz istiklâliyet kazanmadığı ilk dönemlerde, amel ve ahlak konularını da kapsayacak bir şekilde kullanılmıştır.³ İmam-ı Azam Ebû Hanîfe'nin (ö. 150) fıkıhı, "kişinin kendi lehinde ve aleyhinde olan şeyleri bilmesi" (marifet) şeklinde tanımlaması da bunun bir göstergesidir.⁴ İslâmî ilimlerin oluşumundan itibaren fikh-ı ekber, akâid ve tevhîd ilmini; fikh-ı vicdân ve fikh-ı bâtın, tasavvuf ve ahlak ilmini; fikh-ı zâhir de, ibadet, muâmelât ve cezâlarla ilgili şerî hükümlerin ve amellerin zâhirî kısmını inceleyen bir ilim dalı olmuştur.⁵

İlk dönem tasavvuf klasikleri müelliflerinden Serrâc (ö. 378), eseri *el-Lüma'*ın ilk bölümünde tasavvuf ve diğer ilimleri ele almıştır. Serrâc, Peygamber vârisi ilim erbabının hadisçiler, fıkıhçılar ve tasavvuf erbabı olmak üzere üç kısım olduğunu ifade eder.⁶ Serrâc eserinde "dinde tefakkuh"un umumî oluşundan hareketle, tasavvufu, dinin batınî ahkâmını inceden inceye anlamak anlamına bir tefakkuh ilmi olarak temellendirir.⁷

Şeriat, rivâyet ve dirâyeti kapsayan bir ilmin adıdır. Bu ikisi birlikte değerlendirildiğinde, kişiyi zâhir ve bâtın amellerine çağırان bir şeriat ilmi ortaya çıkar. Bu manada, ilimde zâhir ve bâtını birbirinden soyutlamak caiz olmaz. Kalpte olan ve lisanla açığa vurulmayan ilim, bâtın ilmidir. İlim, lisân ile anlatıldığında zâhir olur. Bu yüzden, zâhir ve bâtın özelliklerini birlikte taşıyan ilim, kulu, gerçek manada zâhir ve bâtın amellerine çağırان şeriat ilmidir. Zâhirî ameller, taharet, namaz, zekat, oruç ve hac gibi ibadetlerle; had cezaları, boşanma, alış-

² Buhârî, "İlim", 10.

³ Hayreddin Karaman, "Fıkıh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13: 1; Buhârî, *İlim*, 10, 20.

⁴ Sadık b. Hasan el- Kannûcî, *Ebcedu'l-'ulûm*, (Beirut: 1978), 2: 400.

⁵ Ahmed Ögke, "İzz b. Abdisselâm'da Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi", *Dini Araştırmalar Dergisi* 7/18 (2004): 184; Süleyman Uludağ, "Amel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay. 1991), 3: 15; Ekrem Demirli, *İslam Metafiziğinde Tanrı ve İnsan*, (İstanbul: Alfa yayınları, 2017), 120.

⁶ Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma'*, thk. 'Abdulhalîm Mahmûd, Tâhâ 'Abdulbâkî Surûr, (Mısır ve Bağdat: Dâru'l-Kutubi'l-Hadîse ve Mektebetu'l-Musennâ, 1960), 22; Ebû Nasr Serrâc Tûsî, *el-Lüma' İslam Tasavvufu*, trc. Hasan Kamil Yılmaz (İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996), 10.

⁷ Serrâc, *el-Lüma'*, 36; M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, 3. baskı. (İstanbul: İnsan yay., 2015), 17.

veriş ve miras hukuku gibi ahkâm konularıdır. Bâtînî ameller, tasdik, imân, yakîn, sıdk, ihlâs, tevekkül, sevgi, sabır, şükür ve vecd gibi kalbin amelleridir.⁸ Serrâc'a göre, tasavvufî makamlar ve halleri anlayıp kavramak, en az fikhî ahkâmı kavramak kadar önemlidir. Çünkü kul, her an kasdının, muradının ne olduğunu, gönlünün neyi arzuladığını bilmek zorundadır.⁹ Sonraki dönemlerde (17. Yüzyıl) İmam Rabbânî, sûfî meclislerinde tasavvuf kitapları okunduğu gibi, fıkıh kitaplarının da okunması gerektiğini, hatta tasavvuf kitapları okunmasa bile bir zararı olmayacağını belirterek fıkıh öğrenimine vurgu yapmıştır. Çünkü tasavvuf ilmi, sûfilerin halleriyle ilgili olduğundan, bu alanda sözün tesiri yoktur. Fakat fıkıh kitaplarını müzakere etmemek, o konuda bilgi sahibi olmamak kişiye zarar verebilir.¹⁰

İlk dönemden sonraki devirlere kadar genel olarak sûfiler eserlerinde fıkıh ve tasavvufun, bir ilim dalı olarak birbirini gerektirdiği üzerinde durmuş, tasavvuf ve fıkıhın, Allah'ın hükümlerine delalet etmede "iki kardeş" olduğu¹¹ aynı zamanda da, "zâhire muhalif her bâtının, bâtıl olduğu" ilkesini benimsemişlerdir.¹² Bununla beraber, hadis, kelâm ve fıkıh âlimleri –Serrâc'ın deyimiyle katı kuralcı zâhir ulemâsı– tarafından mutasavvıflara bazen mutedil, bazen de sert tenkitler yöneltilmiştir. Gerçek sûfiler, bu tarz tenkitlere samimiyetle katılmışlar, bu konuda hiçbir şekilde zâhir ulemâsından geri kalmamışlardır. Hatta onların itiraz ve tenkitleri, zâhir ulemâsından daha etkili olmuştur.¹³ İlk dönem sûfilerinden Ebû Tâlib Mekkî, şatahat ehli bir sûfinin yolunu kaybede-

⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, 43-44.

⁹ Serrâc, *el-Lüma'*, 36.

¹⁰ İmam Rabbânî, *Mektûbât*, (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.), 1: 56.

¹¹ Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ahmed Zerrûk el-Fâsî el-Burnuşî, *Kavâ'idü't-Tasavvuf*, thk. 'Abdulmecîd Hayâlî, 2. baskı, (Lübnan: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 2005), 29; Ahmed Zerrûk, *Tasavvufun Esasları*, trc. Muhammed Uysal, (İstanbul: Endülüs Kitap, 2011), 53.

¹² Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, 3. baskı, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1995), 247.

¹³ Süleyman Uludağ, *Hayata Sufî Gözüyle Bakmak*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2015), 19. Celvetiye tarikatının 18. Yüzyıl'daki önemli simâlarından İsmâil Hakkî Bursevî, şeriat hükümleri ihlâl edildiğinde, kişinin Allah'ın halifesi olamayacağını belirtir. O, dönemindeki "Işık" denilen grubun, hevâlarına uyarak teklif ve sorumlulukları kaldırdığını, onların yerine bozuk ve yanlış yorumları getirdiğini ifade eder. Yöneticilerin, şeriat hükümlerini inkâr eden bu grupla savaştığı, vaciptir. İsmail Hakkî Bursevî, *Kitâb-ı kebîr*, haz. Nuran Döner, (Bursa: Sır Yayıncılık, 2016), 182.

ceğini, bu sebeple de etrafındakilerin ve onu takip edenlerin, Kitap ve Sünnet dairesinin dışına çıkmalarına sebep olacağını ifade eder. Mekkî'ye göre "Tevhid denizinde boğulup giden bu zavallılar rehber olamazlar. Görüşleri de delilden ve tahkikten yoksun, zanna dayalı ve hatta gerçeği gizleyici yapıda olduğu için geçersizdir."¹⁴ İbn Haldûn, vecd, sekr ve gaybet hâli yokken şatahat tabir edilen sözler söyleyenlerin muâheze edileceğini ifade eder.¹⁵ Bu gibi durumlara bakılarak tasavvufun kökten red ve inkâr edilmesi, zâhir ilimlerin red ve inkâr edilmesinden daha az zararlı değildir. Merdûd tarîkatlarla makbul tarîkatlar arasındaki fark, sünnî mezheplerle bidat mezhepler arasındaki farka benzemektedir.¹⁶ Sûfilerin aşırıları, kalamcılar ve fakihlerin aşırıları gibidir.¹⁷

Tarihî süreçte tasavvuf ve fikhin kurumsallaşmasıyla birlikte fakuhânın dinin zâhirî yönünde derinleştiği, mutasavvıfların ise batınî boyutta ilerlediği ve kimi zaman fikh ve tasavvuf ilimleri arasına bir mesafe girdiği de bir gerçektir.¹⁸ Oysa fikh ve tasavvuf birbirini ge-

¹⁴ Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtul-kulûb fî mu'âmeleti'l-mahbûb*, 2. baskı, (Beyrut: Dâru sâdir, 2010), 1: 302; Ebû Tâlib el-Mekkî, *Kûtü'l-kulûb Kalplerin Aızıği*, trc. Muharrem Tan, (İstanbul: İz Yayıncılık, 2004), 60.

¹⁵ İbn Haldun, *Şifâu's-sâil*, trc. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1984), 271.

¹⁶ Uludağ, *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*, 19.

¹⁷ Zerrûk, *Kavâ'idü't-tasavvuf*, 37; Zerrûk, *Tasavvufun Esasları*, 66; Ahmet Cahid Hak-sever, "Varoluşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî'nin Şathiyye Anlayışı Örneği", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004/1): 103-126.

¹⁸ Necmettin Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015), 89-90; Ekrem Demirli, "Zâhirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruyet Arayışı", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2017): 221-223; Reşat Öngören, "Osmanlı'da Sufilerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999): 15-16; Himmət Konur, "Şeriat ve Tasavvuf", *İslâmiyât* 4/1 (1998): 119-26; Ferhat Koca, "Osmanlılar Dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar ile Sofular Mücadelesinin Tarihî Serüveni", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002): 73-131; İsmail Köksal, "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2 (1999): 83-104; Ögke, "İzz b. Abdisselâm'da Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi", 185-86; Ramazan Korkut, "Hâlidî Tasavvuf Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin el-Hayderî Medresesi Örneği)", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 53 (2017): 372-396; İlk dönemde tasavvuf-fıkıh ilişkisi için bk. Salih Çift, "Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Tasavvufun Usûl-i Fıkıh, Kelâm ve İslâm Felsefesi İle Olan İlişkisi - 4. Tebliğ", *İslâmî İlimlerde Metodoloji VI: İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i fıkıh, Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi*, ed. İlyas Çelebi, Mehmet Bulgen (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016), 443-488.

rektiren iki ilimdir. Çünkü fıkıh alanında sadece kuralcılığın dikkate alınması, şeklin ruhunu, amacını ve hikmeti gölgede bırakır. Tarihin belli dönemlerinde bu durumu, gerek ibadetler, gerek ukûbat ve muâmelât alanında görmek mümkündür.¹⁹ İbadetin dünyevî amaçlarından biri ahlâkîliktir. Örneğin, gasp edilmiş arazide kılınan namazın, kaçak elektrik ve kaçak su ile alınan abdestin tahrimen mekruh olmakla birlikte geçerli olduğuna, kurban, zekat, hac, oruç ibadetlerinin şekle uygun olduktan sonra bunun kazayı düşüreceğine dair şekilci yaklaşımların tek başına uygulamaya konulması, bu tür kuralları kuşatan faziletin ve hikmetin dikkate alınmaması, manayı, özü ve derûnî gayeyi ikinci planda bırakır. Burada tasavvuf, ibadetlerin ya da genel anlamda dinin mana ve hikmet boyutuna vurgu yaparken, bütünlüğü sağlamayı aslı olana dikkat çekerek kulun Allah'a yakınlığını ihsân düzeyine ulaştırmayı hedeflemektedir.²⁰

Bahsi geçen konu, bütün İslam coğrafya ve dönemlerini ilgilendiren devasa bir önemde iken, biz bu makalemizi, 16. Yüzyıl Osmanlı Dönemi Kadı sûfilerinden Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî²¹'nin "*Ketâibü*

¹⁹ Ali Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, (İstanbul: KURAMER Yayınları, 2017), 289; Saffet Köse, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke döneminde önce ahlâkî esasları yerleştirdiğini, Medine devrinde ise hukukun oluşturulduğunu belirterek, ahlâkın hukuku öncelediğini ifade eder: Saffet Köse, "Hukuk mu Ahlak mı? –İslam nokta-i nazarından Din–Ahlak–Hukuk ilişkisi bağlamında bir inceleme–, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9/17 (2011): 16.

²⁰ Bardakoğlu, *İslam Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*, 320-321; M. Mustafa Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî'ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, 88; Sûfilerin ibadetlerin manevî yorumuna dair yaklaşımları için bk. İdris Türk, *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı* (Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009); İlginç bir yorumla Mevlânâ, ibadetlerin zâhirinden maksadın, insânî ruhta bir mana cevheri hâsıl etmek olduğunu, mana elde etmeden yapılan ibadetin kecinin gölgesini kurban etmeye benzediğini söylemektedir. Mevlânâ, *Mesnevî I- II*, trc. Şefik Can, 14. baskı, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014), 328 (945-960. Beytler).

²¹ Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî (ö. 990/1582) Kırım yarımadasının güneydoğu sahilindeki Kefe şehrinde olup, ilk tahsilini Kefe'de tamamladıktan sonra, 1542 yılında tahsilinin devamı için İstanbul'a gitmiştir. Kadızâde Ahmed Şemseddîn Efendi ve Abdurrahmân Efendi'den ilim tahsil etmiş olan Kefevî tasavvufî terbiyesini Kadiri tarikatinde tamamlamıştır. İstanbul Molla Gürani Medresesi müderrisliği, Gelibolu'da ve memleketi Kefe'de kadılık ve emvâl müfettişliği gibi görevlerde bulunmuş, Şeyhülislam Kadızâde Ahmed Efendi'nin döneminde görevinden azledilerek İstanbul'a dönmüştür. Hayatı için bk. Ahmet Özel, "Kefevî, Mahmûd b. Süleymân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25: 185.

a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr"²² isimli eserinin ilk beş ketîbesi ile sınırlı tuttuk. Bu çalışmada *Ketâib'in* incelenme amacı, kitabın tertibi dolayısıyladır. Kefevî, Hz. Peygamber (sas.), sahabe, tabiûn ve müctehid imamlardan sonra Hanefî fukahâsının biyografilerini 22 ketîbe olarak ele almıştır. Eserde, fukahânın tanıtıldığı her bir kitapçığın sonunda o kitapçığın "kalbi" olarak dönemin sûfîlerine yer verilmiştir. Bu tertip, Kefevî'nin fıkıh ve tasavvuf ilmi arasında birbirini tamamlayan bir bağ olduğunu düşünmesinden hareketledir. Kefevî'nin bu iki ilim arasında kurduğu ilişkinin, İslam tarihinde zaman zaman yükselen fukahâ ve mutasavvıflar arasındaki gerilimi çözmeyi de hedeflediği söylenebilir. Ayrıca, İslâmî ilimlerin oluşum dönemini incelemek, sonraki dönemlerdeki ilişkileri sağlıklı bir şekilde değerlendirmeye katkı sağlayacağı için oluşum dönemi incelenmiş ve bunun için de konu, bahsi geçen eserin ilk beş ketîbesi çerçevesinde ele alınmıştır.

1. KETÂİB'DE YER ALAN SÛFÎLERİN FIKİHLA İLİŞKİSİ

Mahmûd Kefevî, ilk kitapçığın "kalbi" diye isimlendirdiği ve sûfîleri anlatmaya başladığı kısımda, Kuşeyrî'den (ö. 465) nakille, tebe-i râbiîn sonrasında insanların dinde ihtilaf ettiklerinden ve sınıflara ayrıldığından bahseder. Mezkûr sınıflardan, din içinde bir parça önde olan kişilere zâhid ve âbid denmiştir. Bu dönemde bidatler artmış, fırkalar arasında meydan okuyup iddialaşmalar başlamıştır ki her fırka, en iyi zâhidin kendisi olduğunu ifade etmiştir. Ehl-i Sünnet'in büyükleri, bu dönemde nefislerini Allah'ın muradıyla bir arada bulundurma gayreti ve kalplerini gaflet saldırılarından muhafaza etmek suretiyle bidat ehlinden ayrılıp öne çıkmışlar ve bunu "tasavvuf" adı altında yapmışlardır. Kefevî eserinde tasavvufu temellendirme noktasında, Gazzâlî'nin (ö. 505) "sûfîlerin bu yolunun en iyi ve en doğru yol, ahlaklarının en güzel ahlak" olduğu yönündeki ifadelerine yer verir. "Öyle ki, bütün akıllar, hikmet sahipleri, din ilmi sırlarına vâkîf olan âlimler, onların yol

²² Mahmûd b. Süleymân el-Kefevî, *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, Râğıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi, nr. 1041, 69b-70a. (Eser, Sinop eski müftülerinden Yalçın Topçu tarafından Türkçeye çevrilmiş, henüz basılmamıştır.) *Ketâbü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*, thk. Safvet Köse ve arkd. (İstanbul: İrşad Kitabevi, 2017).

ve ahlaklarından bir şey değiştirmek için bir araya gelseler, buna imkân bulamazlar.”²³ Kefevî, ilk dönemin âlimlerinin fıkıh ilmiyle ilgili sözlerini de yine Gazzâlî’den nakleder: “İnsanlar fıkıh kelimesini, fetva ilmi, ona hâkim olma ve inceliklerine vâkıf olma anlamında kullanmışlardır.” Gazzâlî’ye göre İlk asırda bu kelime, âhiret ilmini ve nefis afetlerinin inceliklerini bilen, dünyevî olanı yerip, âhireti kazandıran davranışları öne çıkaran ilim olarak kullanılırdı.”²⁴

Mahmûd Kefevî, kitabında genel olarak sûfîlerin şeriata uymalarının gerektiğinin altını çizer. Sûfîler, hukuka derin bir kavrayışla uyarken, şeriatın hükümlerine de itiraz etmeyen kimselerdir. Bu manayı vurgulayan Ebû Alî el-Cûzcânî şöyle der: “Sûfî, kendi hâminden fâni, Hakk’ın müşâhedeinde bâkî olan kişidir. Allah’tan başkasında karar kılmayan velidir. Veli, kolaylıkta ve zorlukta Allah’ın hukukunu muhafaza etmelidir. Sûfî, şeriatın hükümlerine itiraz etmemelidir. İtiraz eden, gurura kapılıp aldanmıştır.” Tasavvuf klasiklerinde anlatılan bir olayı, Kefevî şöyle nakletmektedir: Bâyezîd Bistâmî, velâyetle vasıflanan birini görmek için mescide gitmiş ve onun mescitten çıkmasını beklemiştir. O şahsın, mescitten çıkınca kibleye doğru tükürdüğünü gören Bâyezîd, ona selam vermeden ayrılmış ve gerekçesini ise şöyle açıklamıştır: “Dinin edebini korumayan, Hakk’ın sırlarını nasıl koruyacak!”²⁵

Kefevî, ilk dönemin önemli simalarından, Ehl-i Sünnet’te sûfî büyükler arasında öne çıkan ilk kişilerden Dâvûd Tâî’ye de eserinde yer verir: O, Fıkıh ilmini Ebû Hanîfe’den almıştır. Ebû Yusuf (ö. 182) ve İmam-ı Muhammed (ö. 189) denginde bir fakihdir. Hadis, nahiv ve coğrafya bilgisi tamdır. Fakat kendisi uzleti tercih edip bu konularda konuşmamıştır. Şeriat ilminde müctehid, âhiret ilminde ilm-i yakîn sahibidir.²⁶

Tasavvuf erbabının inanç ve ibadeti sahîh olacak şekilde bilgi öğrenmesi gerekir. Kefevî’ye göre sûfî, mezhep olarak Ebû Hanîfe, Şâfiî (ö. 204), Mâlik (ö. 179) ve Ahmed b. Hanbel’den (ö. 241) birine bağlı

²³ Kefevî, *Ketâib*, 82a-b; Gazzâlî, *el-Munkızu mine’d-dalâl*, trc. Hilmi Güngör, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994), 61.

²⁴ Kefevî, *Ketâib*, 83b.

²⁵ Kefevî, *Ketâib*, 83b; Bir örnek için bk. Serrâc, *el-Lüma’*, 144-145.

²⁶ Kefevî, *Ketâib*, 84a.

olmalıdır. Bunların görüşlerinden de ruhsatı değil, fetvaya yakın olanı almalıdır. Hak yolunda yürüyüşü için ayrıca bir şeyhe de bağlanmalıdır. Mürid, ilk önce büyük ve küçük günahlardan tevbe etmelidir.²⁷

Şâfiî mezhebine mensup olan Seyyidü't-tâife Cüneyd-i Bağdâdî'nin (ö. 297) konu ilgili meşhur sözünü Kefevî de nakleder: "Allah, hadis bilenleri sûfi yapsın, sûfiyi muhaddis yapmasın" yani kişi, ilk olarak hadis, eser, usul ve sünnet ilmini öğrenmeye başlamalı, daha sonra tasavvuf ilminde zühd, ibadet ve ileri görüş sahibi olmalıdır. O zaman kişi, ârif ve sûfi olur. Tâlib ilk olarak ibadet, takvâ, hal ve davranışlarla başlarsa, bu durum onun ilim ve sünnet öğrenmesine engel olur. Bu durumda sünnet ve usuldeki cehaletinden dolayı ya yanar ya da hataya düşer.²⁸

Cüneyd'den ders alan öğrencilerden önemli bir isim olan Ebû Alî Ruzbârî, sûfilerin şeyhi olmakla birlikte, Mısır'da en önde gelen Şâfiî âlimidir. O, tasavvufta Cüneyd, hadiste İbrâhîm el-Harbî, fıkhıta İbn Şerih, nahivde Salebî'den ders almasından dolayı iftihar etmiştir. Ona göre sûfi, Mustafâ yolunda giden hevâsını cefâ ile yiyen kişidir. Talebesi Ebû Alî el-Kâtib el-Mısırî, "şeriat ve hakikat ilminde ondan daha parlak kimseyi görmedim." der.²⁹

Cüneyd'in, "her kavmin tâcı vardır, bizim kavmimizin tâcı da Şiblî'dir" diye iftihar ettiği Ebû Bekir Şiblî (ö. 334), fıkh ilminde Mâlikî mezhebine mensuptu ve *Muvatta'* kitabını ezbere yazan bir âlimdir.³⁰

Şâfiî mezhebine mensup sûfilerden biri de Ebû Abdullâh Muhammed b. Hafif Şirâzî'dir (ö. 371). Zâhirî ilimlerde büyük âlimlerden olduğundan dolayı, Kitap ve Sünnet'e sıkı sıkıya tutunmuştur. Hâl ve ilimde, kendi döneminin şeyhidir. Husûsî ve umûmî ilimlerde ileri düzeyde olup, hiç kimsenin yazmadığı kitaplar yazmıştır.³¹

İlim öğrenmek için yolculuklar yapan, Şâfiî mezhebine mensup büyük bir din âlimi Şeyh Ebû Sehl Su'lûkî'dir. (ö. 391) Zâhir ulemasınca çok tartışılan bir konu olan semâ hakkında kendisine sorulunca şu cevabı vermiştir: "Hakikat ehline müstehabdır. İlim ehline mubahtır. Fısk ve

²⁷ Kefevî, *Ketâib*, 86a.

²⁸ Kefevî, *Ketâib*, 110a.

²⁹ Kefevî, *Ketâib*, 117a.

³⁰ Kefevî, *Ketâib*, 117b.

³¹ Kefevî, *Ketâib*, 128a-b.

fücur ehline ise mekruhtur.”³² Burada Su'lûkî'nin, bir mutasavvıf olarak fetva verirken, kişilerin sahip oldukları bilgi ve marifet düzeyini dikkate aldığını görmekteyiz. O, fetva veren kişinin, insanı tanımadan onun hakkında hüküm veremeyeceğinin bir örneğini sergilemektedir.

İlk dönem tasavvuf klasiklerinden meşhur *Risâle*'nin yazarı Abdulkerîm Kuşeyrî de Şâfiî mezhebine mensup sûfilerdendir. Kefevî, onun hem eserleri hem de amel ve davranışı ile doğudan batıya kadar Ehl-i Sünnet'in imamı olduğunu söyler: “O, sika ve güzel davranışlı bir âlimdi.” O, mutlak fakih, mütekellim âlim olup, tefsir, edep, nahiv, lisan, şiir ilimlerinde asrının imamı, seyyidi ve halk arasında sevilen bir isimdir. Fıkıh usulü ilmini, Ebû Bekir Fûrek'ten tamamlamıştır.³³ İlk dönem sûfî-fakihlerinin kendilerini fıkıh, hadis, tasavvuf, tefsir, kelim gibi ilimlerde geliştirdiklerini, bugünün tabiriyle “disiplinler arası” olduklarını, ilimler arasında bir ayırım yapmadıklarını ortaya koydukları eser ve uygulamalarıyla görmekteyiz. İlimlerin birlikteliğinin niçin gerekli oluşunu ilk dönem sûfilerinden Ebû Bekir Verrâk şöyle açıklar: “İlim konusunda kelâmla yetinip fikhî ve tasavvufu bir yana bırakanlar zındık olurlar. Tasavvufla iktifâ ederek kelâmı ve fikhî terk edenler bid'atçı olurlar. Fıkıhla sınırlı kalıp tasavvufu ve kelâmı göz ardı edenler ise fâsık olurlar. Bunların her üçünü bir araya getiren kurtuluşa erer.”³⁴ Burada, önemli olan bir diğer husus da mutasavvıfların, zahirî ilimlerini, devrinin tanınmış fukahâsından ve âlimlerinden almalarıdır.

2. KEFEVÎ'DE FUKAHÂ VE TASAVVUF İLİŞKİSİ

Hidâyet, hak sözü ile beraber, istikâmeti göstermektir. İnsanlar arasında uygulamada hakkı gözeterek, adâletle davranıp, zulmetmemektir. Bu sıfatın kazanılması ise zor bir tahsilden sonra, dinde derin bir kavrayışla mümkündür. Dinde fakih olmak, Kur'ân'ın hükmüne göre, farz-ı kifâyedir. Kefevî için, fıkıh öğrenmenin gayesi, istikâmet üzere bulunma ve bunu yerine getirme sorumluluğudur. Yoksa insanlara üstün gelme, memleketlerde kişisel görüşle istibdatta bulunma, reis olma, öne çıkma, bilgisini kişisel menfaatine kullanma değildir. Tefakkuh, fıkıh

³² Kefevî, *Ketâib*, 12b-129a.

³³ Kefevî, *Ketâib*, 140b.

³⁴ Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Tabakâtu's-Sûfiyye*, (Kahire: 1969), 224.

kelimesinin tefa'ul kalıbından, "talep edip öğrenme" anlamına geldiğinden dolayı, fakih kişinin maksadı, sadece bilgiyi öğretmektir.³⁵ Bilgiyi menfaati için kullanma, Ebû Hâmid Gazzâlî'nin de fıkıh âlimlerini tenkidinde önemli bir nedendir. O, içinde bulunduğu asırda pek çok kimsenin fakihliği maddi menfaat sağlama, mevki edinme ve halk arasında itibar görme gibi sebeplerle tercih ettiğini söyler. Bu tür kötü âlimlerin aldatmalarıyla din ilmi kaybolup gitmiştir.³⁶ Diğer taraftan, fukahâ arasında gösteriş ve menfaatleri bir tarafa bırakarak ilmmini yaşayan, fetva ve görüşleriyle Allah'ın rızasını isteyen kimseler vardır ki, onlar amaçlarına ulaşırlar. Ancak bu durum, sadece din ilimlerine münhasır değildir. Mesela bir doktor veya devlet başkanı da aynı amaçla hareket ederse ilmi ve ameli değer kazanır, umduğu sevap ve rızaya ulaşır.³⁷

Hasan Basrî (ö. 110) için hukuk bilgisi, "hakla bâtılı ayıran söz"dür. Kefevî, hukuk işini ehil olmayandan alıp ehil sahibine vermenin, yöneticinin zimmetinde olduğunu belirtir. Yönetici, insanların maslahatı için en salih, âlim, vera' sahibi mükemmel şahısları atamalıdır.³⁸ Dört büyük halifeden sonra beşinci halife olarak bilinen Ömer b. Abdulazîz-ki ârif, zâhid, âbid, müttakî ve sâdik sıfatlarıyla öne çıkmıştır- halife olduğunda, insanlara takvâyı tavsiye etmiştir. Kefevî nezdinde fakih, müctehid, mükemmel bir halife olarak o, kadıda beş sıfatın bulunması gerektiğini söylemiştir: Anlayışlı, kötülüklerden uzak, âlim, hilm sıfatına sahip, istikrarlı ve isabetli olmalıdır.³⁹

Mahmûd Kefevî, kendisi kadı olan bir sûfidir. Eserinin daha başlarında fakihlerin tasavvuf ilminden nasiplenmelerinin gerekçesini, Ebû Leys'in *Bostan* kitabından bir alıntıyla açıklar: "İnsan, fıkıh ilmmini öğrenip çok zevk alınca fıkıh ilmiyle yetinmemeli, zühd ve hikmet ilmine yönelmelidir yoksa kalbi katılaşıp, ahlâkı kötüleşir. Katı kalp, kişiyi Allah'tan uzaklaştırır."⁴⁰ Ayrıca İmâm Şâfiî'ye nispet edilen *Divân*'daki şu söz de aynı hususu vurgulamaktadır: "Fakih ve sûfi ol, bu ikisinden

³⁵ Kefevî, *Ketâib*, 4a.

³⁶ Gazzâlî, *İhyâ*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2005), 1: 26-27.

³⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, 1: 31-32; Bedriye Reis, *Gazzâlî'de Ahlak-Marifet İlişkisi*, (Bursa: Emin Yayınları, 2011), 226.

³⁸ Kefevî, *Ketâib*, 16b- 17a.

³⁹ Kefevî, *Ketâib*, 54b-55b.

⁴⁰ Kefevî, *Ketâib*, 83b.

yalnızca biri olma / Allah hakkına kâsem olsun ki, sana öğüt veriyorum / Çünkü birinin kalbi takvâyı tatmadığından kasavetli/ Diğeri ise câhildir, câhil olan nasıl salih olabilir?”⁴¹

Kefevî, eski âlimlerin insafından söz eder:

“Onlar, en yüksek zevki, zühdden aldılar ve ehlinden hallerini talep ettiler. Zamanlarındaki şeyh ve zâhidlerden bereketlenmişlerdir. Delillerin ihtilâflı olması durumunda ârif ilim ehlini günahsız, hevâsının peşinde koşmadığını kabul ettiklerinden ve bundan dolayı başarıya ulaşacaklarını düşündüklerinden, onlara da danışmışlardır. İmam Şâfiî, ulemanın ihtilaf ettiği konular birbirine benzediğinde delilleri toplar, ehl-i marifete gider ve onlara sorardı.”⁴²

İmam Şâfiî'nin, Şeybân er-Râî'nin huzurunda küçük bir çocuğun hocasının önünde oturduğu gibi oturduğu ve ona “bu konuda nasıl yapılır?” diye sorduğu rivayet edilmiştir. Kendisine, “ilim ve fıkıhın var, sen bu bedevîye ne soru soruyorsun?” denildiğinde, şöyle cevap vermiştir: “Bildiğimiz konuya o, muvâfakat gösteriyor.”⁴³

Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Ebû İsmet Nuh b. Meryem kendisine kadılık görevi verildiğinde hocasına durumu bildirir. Gelen cevapta İmam-ı Azam, kadılık görevi için Kitap, Sünnet ve Sahabe görüşlerini bilecek kadar din bilgisine sahip olması gerektiğinden, ayrıca kadının, sınırsız görüş ve basiret sahibi oluşunun öneminden bahseder. Öğrencisine gönderdiği mektupta şu tavsiyeler yer alır: “Bir konuda sıkıntıya düşersen, Kitap, Sünnet ve İcmâ'ya bak. Onlarla amel et. Eğer çözüm bulamaz isen, onu kıyasına götür. Basiret ve marifet ehliyle görüş. İnşallah onların içinde seni anlayacak biri vardır.”⁴⁴

Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn (ö. 233), Maruf Kerhî'yi (ö. 200) ziyaret ederlerdi. Bu iki âlimin güzel gördüğünü o bazen güzel görmezdi.⁴⁵

Mahmûd Kefevî, eserinde sadece fukahânın tasavvufî şahsiyetlerle olan ilişkisi ve fetvalarında onlardan faydalanmalarına yer vermez. Aynı

⁴¹ Muhammed b. İdris Şâfiî, *Divân-ı İmam Şâfiî*, Cem-Tahkik-Ta'lik: Ahmed Ahmed Şitevî, (Mısır: Dâru'l-ğadi'l-cedîd, 2003), 68.

⁴² Kefevî, *Ketâib*, 83b.

⁴³ Kefevî, *Ketâib*, 84a; Gazalî, *İhyâ*, 1: 30.

⁴⁴ Kefevî, *Ketâib*, 81a.

⁴⁵ Kefevî, *Ketâib*, 84a.

zamanda önce peygamberler, dört büyük halife, sahâbe ve tabiûn ile sonra müctehid imamların hayatlarındaki sûfiyâne yaşayışı da ele alır. İctihad ehli olan Hz. Ebû Bekir Efendimiz, zâhidlikte, sabırda, huşûda ve şefkatte en iyi olarak bilinip, nebîlerden sonra insanların en hayırlısıdır.⁴⁶ Kendisinden sonra halife olan Hz. Ömer (ra.), döneminde ilimde söz söyleme, zühd ve vera'da görüş belirtme ve içtihadta sahâbenin en mükemmelidir. O, halife olmadan önce nasılsa, halife olduktan sonra da öyle yaşamaya devam etmiştir.⁴⁷ Üçüncü Halife Hz. Osman da kadılık yapan bir sahâbedir. Kefevî, onun hüküm verirken, dava için Hz. Ali'yi ve Talha b. Zübeyr'i heyet yapıp, onların muvafakatına göre hüküm verdiğini ifade etmektedir.⁴⁸ Son halife Hz. Ali Peygamberimizin Yemen'e kadı olarak gönderdiği isimlerdendir. Hz. Ömer döneminde de kadılık yapmıştır. Hüküm vermede ona danışılır ve onun görüşüne dönülürdü.⁴⁹ *Ketâib*'de imam, müftü ve fakih olarak bahsedilen sahabe efendilerimizden Ebû Hureyre (ra.), ahlâkı güzel, mütevâzî ve insanların çok sevdiği kişidir.⁵⁰

Süfyân es-Sevrî, ilk müctehid imamlardan olup gece ibadet eden salihlerdendir. Takvâ ve dinî hassasiyeti konusunda insanlar ittifak etmişlerdir. Cüneyd-i Bağdâdî, onun mezhebi üzeredir. (es-Subkî, Şâfiî olduğunu söyler.)⁵¹

Müctehid imamlardan bir diğeri İmam Mâlik de bütün mal varlığına rağmen dünyayı değil ibadeti seçmiş, dini yaşamada çok titiz davranmıştır. Tatlı bir yemek yese ya da yeni bir elbise giyse bile zühd ve vera'ından vazgeçmemiştir. Zenginlik içinde de dünyayı arzulamadan, vera'dan vazgeçmeden yaşanabileceğini göstermiştir.⁵² İmâm Mâlik'e konumuzla ilgili nispet edilen bir söz şu şekildedir: "Fıkıhsız (ilimsiz) tasavvuf, insanı zındık yapar, tasavvufsuz fıkıh, insanı fâsık yapar."⁵³

⁴⁶ Kefevî, *Ketâib*, 20b.

⁴⁷ Kefevî, *Ketâib*, 22a.

⁴⁸ Kefevî, *Ketâib*, 24a.

⁴⁹ Kefevî, *Ketâib*, 26b.

⁵⁰ Kefevî, *Ketâib*, 34b.

⁵¹ Kefevî, *Ketâib*, 63b.

⁵² Kefevî, *Ketâib*, 64b.

⁵³ Ali el-Kârî, *Şerhu's-Şifâ*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-İlmiyye, 1421), 2: 510; Orhan Çeker, *Tasavvufî Meselelere Fıkıhî Bakış*, (İstanbul: Rihle Kitap, ts.), 105.

İlim, fikh, zühd ve marifet fark etmeden önde olan bir diğer kişi, zühd ile ilgili bir kitabı olan Ahmed b. Hanbel'dir.⁵⁴

Gazzâlî'ye göre Ebû Hanîfe'nin zühd hayâtını seçmesinde temel etken, onun ilmidir. Tahsil ettiği ilim, onu havf sahibi ve dünya nimetlerine karşı zâhid yapmıştır. Gazzâlî, Ebû Hanîfe'nin, beytu'l-mâl memurluğu gibi önemli bir görevi kabul etmemesinin bir sebebinin de zühd anlayışından kaynaklandığını beyan etmektedir.⁵⁵

İmam-ı Azam'ın öğrencilerinden Hasan b. Ziyâd (ö. 204), fıkıh anlamada uyanık bir yapının yanında, vera' sıfatı ile de önde olan fakihlerdendir. Abdullâh b. Mübarek (ö. 188), sülûk yollarının zâhidi, basiretli, dünyadan yüz çevirmiş ârif bir mücâhidir. Hanefî imamlardan Muhammed b. Hasan Allah'tan korkan ve vera' sahibi müctehid bir imamdır. *ez-Zühd ve'l-vera'* isimli bir eseri vardır.⁵⁶ Fıkıh ilmini Hasan b. Ziyâd'dan alan Alî er-Râzî, mezhep imamlarından ve ârif kişilerdendir. Fazilet, zühd ve cömertlik sıfatlarının yanında, birçok usul konusunu da işlemiştir.

Kefevî'nin verdiği bilgiler doğrultusunda Ebû Hanîfe'nin oğlu Hammad, onun oğlu İsmâ'îl, Bişr b. Ebi'l-Esher (ö. 213), İbrâhîm b. Ethem'in arkadaşı Halef b. Eyyûb (ö. 205), Ebû Abbâs el-Birtî (ö. 280), Alî b. Yûnus ez-Zâhid el-Fakîh, Müctehidu'l-Vera' Ebu'l-Hasan Ubeydullâh b. Hüseyin el-Kerhî, Ebû Hasan et-Tahâvî, Ebû Hâmid el-Fakîh, İmam Zâhid Abdülkerîm b. Muhammed, Ebû Bekir er-Râzî Cassâs (ö. 370), Ebû Nasr, Muhammed b. Muhammed b. Sehl (ö. 388), vera' ve zühd hâli üzere yaşayan zamanının önde gelen fakih, âbid ve zâhidlerindendir.⁵⁷ Yine Şeyhulislam Ebû Kâsım el-Hâkim Semerkandî, Ebû Bekir Verrâk (ö. 280) gibi zamanının büyüklerinin kendisinden tasavvuf ve edep dersleri aldıkları bir fakihdir.⁵⁸

Kefevî'nin bu bölümde bize sunduğu fakih portresi, istikamet üzere olan, sâlih, âlim, vera' ve takvâ sahibi kimselerdir. Kefevî, zâhirî ilimleri

⁵⁴ Kefevî, *Ketâib*, 67b.

⁵⁵ Gazzâlî, *İhyâ*, 1: 38; Eyyup Akdağ, "Ebû Hanîfe'nin Hayatı ve Zühd Anlayışı", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (2018): 182.

⁵⁶ Kefevî, *Ketâib*, 69b, 73b-74a, 77b.

⁵⁷ İsimlerle ilgili bilgiler için sırasıyla bk. Kefevî, *Ketâib*, 82a, 99b, 88b, 91b, 107a, 109b, 112a, 118a, 118b, 120a, 121a, 124a, 126b.

⁵⁸ Kefevî, *Ketâib*, 122a.

öğrenen fakihin, zühd ve hikmet ilmini de öğrenmesinin gerekli olduğunu belirtmektedir. *Ketâib*'de fukahânın kendi zamanlarında karşılaştıkları problemlerin çözümü için, marifet ehliyle istişare halinde oldukları tespit edilmiş ve bunun örnekleri de sunulmuştur.

1. İLİM-AMEL BİRLİKTELİĞİ

Kefevî için ilim, yapılan (masnû') ve toplanan (mecnû') olarak iki türdür.⁵⁹ Davranışa geçmeden, sadece tahsil edilen ilim fayda vermez. Kefevî'ye göre bilginin öğrenilmesinden maksat, yaşamaktır. O, bilgide makam-mevki edinme, insanlara bilgiyle baskı kurmak gibi niyetlerin asla amaç olmaması gerektiğinin altını çizmektedir.⁶⁰ İlim, iki mücadele arasındadır. İlki, ilmi elde etme çabası, diğeri ise sonrasında onu gereği gibi kullanma gayretidir.⁶¹ Bu da, "Allah'ı görüyormuşçasına kulluk yapmalısın, sen onu görmüyorsan da, O seni görüyor"⁶² düsturunu içselleştirmeyi gerekli kılmaktadır. *Ketâib*'in ilk beş ketîbesi çerçevesinde incelenen sûfi ve fukahâ biyografilerinde görülen önemli bir husus, bahse konu olan âlimlerin, sahip oldukları ilmi, hayatlarına aktarmalarıdır. Bu husus, ilim-amel birlikteliğinin vurgulanmasını gerekli kılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'de bildiği ile amel etmeyenler, "cilt cilt kitap taşıyan eşekler" olarak tasvir edilir (el-Cuma, 62/5).⁶³ Peygamberimizin sünnetinde de onun yaşanması şartıyla bilgiyi öğrettiğini ifade eden Sahabe efendilerimiz,⁶⁴ "Peygamberimizden on âyet aldıklarını, bundaki bilgi ve ameli öğrenmeden diğeri on âyete geçmediklerini, Resûlullah'ın

⁵⁹ Kefevî, *Ketâib*, 83a.

⁶⁰ Kefevî, *Ketâib*, 4a.

⁶¹ İmam Rabbânî, *Mektûbât* (İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.), 1: 56; Arapçada, aynı harflerden oluşan, ancak sıralanışları farklı olan ve aralarında anlam ilişkisi bulunan kelimeler arasındaki türemeye "iştikak" denir. Hulusi Kılıç, "İştikak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23: 439; İlim ve amel arasında da böyle bir ilişki vardır. Yusuf b. Muhammed b. Ali es-Sekkaki, *Miftâhu'l-ülûm*, (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1987), 15-6.

⁶² Buharî, "İmân", 37.

⁶³ Kur'an-ı Kerim'i okumayı ifade eden tilâvet kavramının hem okumayı hem de okunana ittibayı içermesi, tilâvetin amel etmeye dönük okuma şeklini ifade etmesi anlamları için bk., Mustafa Hocaoğlu, "Okuma ve Anlama Üzerine: Kur'an Tilâvetiyle ilgili Bazı Kavram ve Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012): 214-5.

⁶⁴ Tirmizî, "Zühd", 2.

(sas.) ilim ve ameli birlikte öğrettiğini” bildirmişlerdir.⁶⁵ “Amellerin niyetlere göre olduğunu” ifade eden Peygamberimiz,⁶⁶ aslında niyetin içselleşmiş bir bilgi olduğunu insanlığa öğretmektedir. Bu hadisten anlaşıldığına göre, bilginin, amele dönüşebilmesi için kişinin içselleştirdiği bilgiyi tercih etmesi gerekmektedir. Kelâbâzî de “tasavvufî ilimlerin, hallerle ilgili olan bilgiler” olduğunu ifade eder. Haller ise, amellerin sonucu olarak ortaya çıkar. Ancak ameli sağlıklı olan hâli gerçekleştirilir. Amelleri sıhhatli hâle getirmenin ilk şartı, bunlara ait bilgilerin öğrenilmesidir. Bunlar, fıkıh ilmine ait şer’î hükümlerin bilgisidir.⁶⁷ İbn ‘Arabî, insanın bütün eylemlerinde asıl kastedilen mana boyutunu, “niyet ve samimiyet” olarak belirtir. Çünkü “insanın bütün fiilleri, bizzat bu fiillerin kendisinden dolayı değil de bu fiillerle asıl kast olunan şey için istenir ki, bu da niyettir.” İbn ‘Arabî’ye göre beşerî fiiller söz konusu olduğunda amellerin ruhu olan niyet, kelimedeki manaya benzer. Kelime, ihtiva ettiği mana sebebiyle istenildiği gibi, ameller de, içerdiği niyet sebebi ile arzulanırlar. Ameller, ancak niyetle hayat bulur, ortaya farklı kokular salar. Kiminden hoş kokular duyulurken, kiminden kötü kokular saçılır.⁶⁸

Kefevî *Ketâib*’ın ilk kitapçığının kalbinde bilginin aktarılmasının değil, yaşanmasının önemini sahabe hayatından örneklendirir: Sahabenin en büyükleri Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer (r.anhuma) amelle uğraştıklarından dolayı rivayetle meşgul olamamış ve az hadis rivayet etmişlerdir.⁶⁹ Müctehid imamlardan İmam-ı Malik’in mezhep anlayışının dayanağının Kitap, Sünnet ve Medine ehlinin ameli olması da mühimdir.⁷⁰ Kefevî, ilk sûfilerden Hasan Basrî’nin (ö. 110) şu sözleriyle konuya vurgu yapar: “Allah bilgiyi aktaranı değil, bilgiyi anlaya-

⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 5: 410; İlimle âmil olmayanları içine sindiremeyen Hatib Bağdâdî, ilmin amel etmeyi gerektirdiğine dair bir kitap telif etmiştir. Hatib Bağdâdî, *İktidâu’l-‘ilmi’l-‘amel*, thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Bânî, 5. baskı, (Bağdat-Şam: el-Mektebu’l-İslâmî, 1984), 14-5.

⁶⁶ Buharî, “Bed’ü’l-Vahy”, 1.

⁶⁷ Ebû Bekir Muhammed b. İshak Kelâbâzî, *et-Ta’arruf li mezhebi ehli’t-Tasavvuf*, tsh. A. J. Arberry, 2. baskı, (Kahire: Mektebetu’l-hâncî, 1984), 58.

⁶⁸ İbn Arabî, *el-Fütühâtü’l-Mekkiyye*, haz. Ahmed Şemseddîn, (Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1999), 1: 317, 549; Çakmaklıoğlu, *İbn Arabî’ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*, 93-4.

⁶⁹ Kefevî, *Ketâib*, 59b.

⁷⁰ Kefevî, *Ketâib*, 64a.

nı önemser. Âlim insan, insanları kendisine benzemeye çağırır". Bu meyânda Zünnûn (ö. 245) "dili sana anlatanla değil de, ameli sana konuşanla otur" demiştir ki, "insanlara hâlinle vaaz et, sözünle değil" cümlesi de bu manaya gelmektedir.⁷¹ Ebû Alî Ruzbârî (ö. 322) eylem ve nakledilen ilim ile ilgili şunu ifade eder: "Eylemden sonraki fazla söz noksanlık, sözden sonraki fazla eylem ikramdır".⁷² Şeyh Ebu'l-Hasan Harakânî (ö. 425) de "Resûlullah'ın vârisçileri, onun gibi davrananlardır, kâğıtlara onu yazanlar değildir"⁷³ demiştir. Kefevî'nin Kuşeyrî'den naklettiğine göre İbrâhîm Havvâs bu hususta şöyle der: "Âlim, çok ilim aktaran değil, ilme tâbî olup, onunla amel eden ve yoluna az da olsa uyandır".⁷⁴ Hanefî âlimlerden Muhammed b. Sellâm (ö. 305), "İlmi sonuca ulaştırmak, onunla amel etmekle olur" der.⁷⁵

Dâvûd Tâî'nin (ö. 165) zühd hayatına atılmasının sebebi, bilginin yeterli olmadığını, bizzat Ebû Hanîfe'den (ra.) işitmiş olması idi. Kendisi, Ebû Hanîfe'nin ilim meclislerine devam ederdi. Bir gün İmam-ı Âzam : "Ey Ebû Süleymân! Biz âlet ve edevâtı (şerî ilimleri) muhkem hâle getirdik." diye söyleyince Davud sordu: "Geriye ne kaldı?" Ebû Hanîfe: "Onunla amel etmek" dedi. Ebû Hanîfe'nin bu cevabı üzerine Dâvûd Tâî, bir müddet daha Ebû Hanîfe'nin meclislerine devam etmiş ve sonrasında zühd hayatına yönelmiştir.⁷⁶

Kuşeyrî'nin hocası Şâfî fûrûnu tahsil eden Üstâd Ebû Alî Dakkâk (ö. 450), zâhirî ilimlerde ihtiyaç hissedilene aldıktan sonra tasavvuf yoluna dönen mühim bir şahsiyettir. İlim ve amel ilişkisi noktasında şu sözünü oldukça önemlidir: "Kim İslâm âdâbını hafife alırsa, sünnetten mahrum olur. Kim farzları hafife alırsa, ilk olarak Allah, onu yanında mübtedî olarak hükmeder, onun katında bâtil olarak zikredilir ve o kişinin kal-

⁷¹ Kefevî, *Ketâib*, 83a; Attar da bunu şöyle ifade eder: "Verdiği öğüdü bizzat tutan kişi, bunu başkalarına dinletebilir. Kendi öğütleriyle amel etmeyen kimsenin sözünü başkaları hiç tutmaz." Feridüddin Attar, *Pendname*, trc. M. Nuri Gençosman, (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001), 24.

⁷² Kefevî, *Ketâib*, 83a.

⁷³ Kefevî, *Ketâib*, 83b, 140a.

⁷⁴ Kefevî, *Ketâib*, 83b.

⁷⁵ Kefevî, *Ketâib*, 109a.

⁷⁶ Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî, *er-Risâletu'l-Kuşeyriyye*, thk. 'Abdulhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf, (Kahire: Dâru'ş-Şa'b, 1989), 59; Abdülkerîm Kuşeyrî, *Risâle*, trc. Süleyman Uludağ, (İstanbul: Dergah Yayınları, 1991), 123.

binde şüphe oluşur.”⁷⁷ Amellerin imânın muhafızı olduğu düşünüldüğünde ameli ehemmiyetsiz gören kişi, şüphe batağına saplanmaktadır.

Kutbu’l-vakt, gavsu’z-zamân Ebu’l-Hasan Harakânî’ye sûfî kimdir diye sorulduğunda o, “Sûfî, yamalı elbise ve seccâde ile olunmaz. Değer üretmek ve doğru davranışla sûfî olunur” cevabını vermiştir ki,⁷⁸ bu, zâhidliğin, müttakî olmanın sadece bir parçası olduğunu göstermektedir.

Mahmûd Kefevî, 1554 senesinde hocası vefat etmeden tam bir yıl önce, onu ziyaret için gittiğinde şeyhi Ebû Bekir el-Kefevî, kendisini bazı vasiyetlerde bulunmak için halvete çağırır. Vefat etmeden önceki son görüşmelerinde şeyhinin kendisine dua ve tavsiyeleri şöyledir:

“Allah, seni, amel, ders ve kazâ işlerinde muvaffak kılsın. İlim talebinde ve ona lazım olan hususları elde etmede tereddüde düşme. Rızık, zaten seninle beraberdir. Sana, açık ve gizli olan durumlarda hassasiyetle takvâda bulunmayı tavsiye ediyorum. Bu yol, hocalarımızın en güzel yoludur. Onlar, dinin yolundan gitmişler, onlar her hareket ve duruşlarında dinin görüntüsüne dikkat edip Ehl-i Sünnet’e uymuşlardır. Bâtınında ise nübüvvet kandilinin içine uymuşlardır.”⁷⁹

Bu bölümde *Ketâib*’den görüşlerini aktardığımız bilgilerini yaşayan âlimler, “Peygamberlerin vârisleri”dir.⁸⁰ Peygamberler, yaşantılarıyla ümmetlerine “en güzel örnek” olmuşlardır. Peygamber vârisi olan âlimler de, peygambere uyarak insanlara güzel örnek olma ve onları davranışlarıyla Peygamberin yoluna çağırma gayretinde olmuşlardır. Kefevî’nin eserinde incelenen sûfî ve fakihlerde bunu gerçekleştirmenin yolu, ilim sahibi olmak, bu ilmi içselleştirmek ve davranışlarında gerçekleştirmektir.

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

Fıkıh ve tasavvuf, İslam düşüncesinde birbirini tamamlayan iki ilimdir. Fıkıh ve tasavvufu şahsında birleştiren bir âlim olarak Kefevî, incelenen eserinde hem fukahâ ve hem de sûfîlere yer vererek bu birlikteliği asır asır okuyucusuna aktarmıştır. Kefevî’nin kitabından hareketle, ilk yüzyıllardaki tasavvuf-fıkıh ilişkisinin genel olarak iç içe geçtiği söyle-

⁷⁷ Kefevî, *Ketâib*, 139b.

⁷⁸ Kefevî, *Ketâib*, 140a.

⁷⁹ Kefevî, *Ketâib*, 413b.

⁸⁰ Buhârî, “İlim”, 10.

nebilir. *Ketâib*'de bahsedilen ilk dönem mutasavvıf ve fakihlerinin, kendilerini fıkıh, hadis, tasavvuf, tefsir gibi ilimlerde geliştirdikleri, ilimler arasında belirgin bir ayrımın olmadığı, bugünün tabiriyle "disiplinler arası" âlimler oldukları gözlenmektedir. "Ârif-sûfî olmak istiyorsan önce hadis öğren" diyen Cüneyd'in yanına, verdikleri fetvalarda ehl-i irfânın muvâfakiyetini almak isteyen İmam Şâfiî ve Ebû Hanîfe konulduğunda, ilerleme vücuda gelmektedir ki İslam'ın ilk yüzyıllarında görülen ilerlemenin önemli bir sebebi kanaatimizce budur. Belki de günümüz ulemâsı bu ayrım ve ikiliği kullandıkları için ilerlemenin önünde bir engel oluşturmaktadır.

Kefevî'ye göre fıkıh öğrenmenin gayesi, istikâmet üzere bulunma ve onu yerine getirme sorumluluğudur. Öğrendiği bilgi, fakihî kibir sahibi yapmamalıdır. Fakih, kişisel görüşleriyle insanlığa istibdâta bulunmamalı, bilgisini şahsî çıkarları için kullanmamalıdır. İlk dönem mutasavvıfları, bilginin menfaat, makam ve mevki temini için öğrenilme durumunu tenkid etmişler, buna karşı çıkmışlardır. Kefevî burada fakihin en âlim, âbid ve takvâ sahibi bir kişi olmasının gereğini ifade ederken, idarecilerin de o kişileri tanıyıp onlara görev vermelerinin lüzumuna vurgu yapmaktadır. Aynı zamanda o, fakihin fıkıh ilminde ilerlediğinde, ahlâkının kötüleşmemesi, kalbinin katılaşmaması için hikmet ilmine de yönelmesi gerektiğinin altını çizer. Bu meyanda eserde, fakihlerin, zühd ve takvâ sahibi yaşantılarından örnekler verilmiştir.

Bahse konu çalışmadaki alimlerin çoğu için amelsiz ilim fayda vermediği gibi, ilimsiz amel de amacına ulaşmamaktadır. Eserdeki mutasavvıf ve fakihlerin, ilim ve amel birlikteliği noktasında da dengeyi sağladıkları görülmektedir. Burada, bir araç olan ilmin değil, doğru davranışın, değer üretmenin öne geçtiği görülmektedir. Kişi, ilmiyle âmil olduğunda (ilim ve ameli birleştirdiğinde) üreten insan olabilecektir. Bugün üretememenin önemli bir sebebi de belki bu ayrımın olmasıdır. Dilin değil, davranışın konuşması, eserin bütününde öne çıkarken, ilmi yaşayan âlimin davranış modelinin (amel), en etkili aktarımı ifade ettiği gözlenmektedir. Öte yandan amel, takvâ, zühd, sûfîlerin giydiği kıyafetle de olmamaktadır. Her iki ilim için de gaye, değer üretmektir. Kefevî, ilim ve amelin yaşantıda birleştirilmesini, âlimlerin hayatından örneklerle sunmuştur. İctihad ve taklid ehlini ayırmak için yazılan *Ketâib*'de görünen odur ki,

zâhir âlimleri de bâtin âlimleri de “şekilci” olmaktan uzaklaşıp doğru davranışla hayatı yaşadığında din, hayata dâhil edilmiş olacak, yaşayan din de üretmenin önündeki engelleri kaldıracaktır.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. Kahire: 1895.
- Akdağ, Eyyup. “Ebû Hanîfe’nin Hayatı ve Zühhd Anlayışı”, *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11 (Aralık 2018): 169-200.
- Attâr, Feridüddin. *Pendnâme*. Trc. Mehmet Nuri Gençosman. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Bardakçı, Necmeddin. *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- Bardakoğlu, Ali. *İslâm Işığında Müslümanlığımızla Yüzleşme*. İstanbul: Kuramer Yayınları, 2017.
- Buharî, Muhammed b. İsmâil. *el-Câmiu’s-sahîh*. 8. Cilt. İstanbul: ts.
- Bursevî, İsmail Hakkî, *Kitâb-ı Kebîr*. Haz. Nuran Döner. Bursa: Sır Yayıncılık, 2016.
- Çakmaklıoğlu, M. Mustafa. *İbn Arabî’ye Göre İbadetlerin Manevî Yorumları*. 3. Baskı, İstanbul: İnsan Yayınları, 2015.
- Çeker, Orhan. *Tasavvufî Meselelere Fıkîhî Bakış*. İstanbul: Rihle Yayınları, ts.
- Çift, Salih. “Birleşen ve Ayrışan Yönleriyle Tasavvufun Usûl-i Fıkîh, Kelâm ve İslâm Felsefesi ile Olan İlişkisi”. *İslâmî İlimlerde Metodoloji-VI İslâm Düşüncesinin Kurucu Unsurları: Usûl-i Fıkîh, Kelâm, Tasavvuf ve İslâm Felsefesi*. Ed. İlyas Çelebi, Mehmet Bulgen. 443-488. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2016.
- Demirli, Ekrem. “Zahirî İlimlerin Otoritesi Karşısında Tasavvufun Meşruiyet Arayışı”. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15 (2007): 219-244.
- Demirli, Ekrem. *İslam Metafizikinde Tanrı ve İnsan*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2017.
- Gazâlî, Muhammed. *el-Munkızu mine’d-dalâl*. Trc. Hilmi Güngör. 2. Baskı. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1994.
- Gazâlî, Muhammed. *İhyâu ‘ulûmi’d-dîn*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Haksever, Ahmet Cahid. “Varoluşsal Kendinden Geçme ve Yansımaları: İmam-ı Rabbânî’nin Şathiyye Anlayışı Örneği”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/5 (2004/1): 103-126.

- Hatib, Bağdâdî. *İktidâu'l-'ilmi'l-'amel*. Thk. Muhammed Nâsiruddîn el-Bânî. 5. Baskı. Bağdat-Şam: el-Mektebu'l-İslâmî, 1984.
- Hocaoğlu, Mustafa. "Okuma ve Anlama Üzerine: Kur'an Tilâvetiyle İlgili Bazı Kavram ve Rivayetlerin Değerlendirilmesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/2 (2012): 207-235.
- İbn 'Arabî, Muhyiddîn. *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*. Haz. Ahmed Şemseddîn. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1999.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Muhammed. *Şifâu's-sâil*. Trc. Süleyman Uludağ. 2. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 1984.
- İmam Rabbanî, Ahmed Serhendî. *Mektûbât*. İstanbul: Fazilet Neşriyat, ts.
- Kannûcî, Sadık b. Hasan. *Ebcedu'l-'ulûm*. 3. Cilt. Beyrut: 1978.
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13: 22-27. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kara, Mustafa. *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*. 3. Baskı. İstanbul: Dergah Yayınları, 1995.
- Kârî, Alî. *Şerhu's-Şifâ*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1421.
- Kefevî, Mahmûd b. Süleymân. *Ketâibü a'lâmi'l-ahyâr min fukahâi mezhebi'n-Nu'mâni'l-muhtâr*. Nr. 104. Râgıp Paşa Yazma Eser Kütüphanesi.
- Kılıç, Hulusi, "İştikak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23: 430-440. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Koca, Ferhat. "Osmanlılar dönemi Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi: Fakırlar ile Sofular Mücadelesinin Tarihi Serüveni". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (2002): 73-131.
- Konur, Himmet. "Şeriat ve Tasavvuf". *İslâmiyât* 4/1 (Ekim-Aralık 1998): 119-126.
- Korkut, Ramazan. "Hâlidî Tasavvuf Geleneğinde Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi (Seyda Muhammed Emin el-Hayderî Medresesi Örneği)". *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 53 (2017): 372-396.
- Köksal, İsmail. "Fıkıh ve Tasavvuf İlişkisi." *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 2 (Aralık 1999): 83-104.
- Köse, Saffet. "Hukuk mu Ahlak mı? -İslam Nokta-i Nazarından Din-Ahlak-Hukuk İlişkisi Bağlamında Bir İnceleme-" *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 9/17 (Nisan 2011): 15-49.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm. *Risâle*. Haz. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergah Yayınları, 1991.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım. *er-Risâletü'l-Kuşeyriyye*. Thk. 'Abdulhalîm Mahmûd, Mahmûd b. eş-Şerîf. Kahire: Dâru's-şâ'b, 1989.

- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb fi mu'âmeleti'l-mahbûb*. 2. Baskı. Beyrut: Dâru sâdir, 2010.
- Mekkî, Ebû Tâlib. *Kütü'l-kulûb Kalplerin Azığı*. 2. Baskı. Trc. Muharrem Tan. İstanbul: İz Yayıncılık, 2004.
- Mevlânâ, Celâleddîn. *Mesnevî*. Trc. Şefik Can. 14. Baskı. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2014.
- Ögke, Ahmed. "İzz b. Abdisselâm'da Fıkıh-Tasavvuf İlişkisi". *Dinî Araştırmalar* 6/18 (Haziran 2004): 183-199.
- Öngören, Reşat. "Osmanlı'da Sufilerin Farklı Toplum Kesimleriyle İlişki Tarzları". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 3 (1999): 9-22.
- Özel, Ahmet. "Kefevî, Mahmûd b. Süleymân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25: 185-186. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Reis, Bedriye. *Gazâlî'de Ahlak-Marifet İlişkisi*. Bursa: Emin Yayınları, 2011.
- Sekkakî, Yusuf b. Muhammed b. Ali. *Miftâhu'l-'ulûm*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 1987.
- Serrâc, Ebû Nasr Tûsî. *el-Lüma'*. Thk. 'Abdulhalîm Mahmûd, Tâhâ 'Abdulbâkî Surûr. Mısır ve Bağdat: Dâru'l-kütübi'l-hadîse ve Mektebetu'l-musennâ, 1960.
- Serrâc, Ebû Nasr Tûsî. *el-Lüma' İslam Tasavvufu*. Trc. Hasan Kamil Yılmaz. İstanbul: Altınoluk Yayınları, 1996.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân. *Tabakâtu's-Sûfiyye*. Kahire: 1969.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *Divan-ı İmam Şafiî*. Cem-Tahkik-Ta'lik: Ahmed Ahmed Şitevî. Mısır: Daru'l-ğadi'l-cedid, 2003.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa. *Sünen-i Tirmizî I-V*. Beyrut: 1938.
- Türk, İdris. *Tasavvuf Düşüncesinde İbadetlerin İç Anlamı*. Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, 2009.
- Uludağ, Süleyman. "Amel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3: 16-20. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Uludağ, Süleyman. "Hallâc-ı Mansûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15: 377-381. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Uludağ, Süleyman. *Hayata Sûfi Gözüyle Bakmak*. İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Zerrûk, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Ahmed el-Fâsî el-Burnusî. *Kavâ'idu't-Tasavvuf*. 2. Baskı. Thk. 'Abdulmecid Hayâlî. Lübnan: Dâru'l-kütübi'l-'ilmiyye, 2005.
- Zerrûk, Ahmed. *Tasavvufun Esasları*. Trc. Muhammed Uysal. İstanbul: Endülüs Kitap, 2011.